

БАЛТО-ЧОРНОМОРСЬКИЙ СОЮЗ: АНАЛІЗ ДОСВІДУ ПОГЛИБЛЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Після здобуття Україною незалежності основні зусилля держави були спрямовані у внутрішній сфері на здійсненні економічних і політичних реформ, а у сфері зовнішніх зносин – набутті членства у Раді Європи, ЄС і НАТО. Реформування армії і органів безпеки не відносилося до пріоритетів державної політики. Аналіз практичних досягнень за період 1991–2013 рр. свідчить, що в більшості випадків йшлося про імітацію реформ, а в окремих випадках і про злочинних характер дій державної влади.

Агресія Росії виявила кризовий стан національної системи безпеки і оборони, її неготовність самостійно забезпечити суверенітет і територіальну цілісність держави. Ефективність сучасної системи забезпечення оборони і безпеки України значною мірою спирається на санкційний механізм щодо Росії з боку США і ЄС, а також посередництво Франції і Німеччини у Нормандському форматі. Однак, подальше збереження цього механізму з боку ЄС є проблематичним.

23 грудня 2014 р. Верховна Рада ухвалила рішення про відмову від позаблокового статусу, що відкрило Україні шлях для більш тісної співпраці у військово-політичній сфері з ЄС і НАТО. Однак, в об'єднаній Європі не завершено процес створення ефективної системи безпеки і оборони, що здатна відстоювати інтереси таких найменш захищених країн-сусідів Союзу як Грузія, Молдова, Україна. За цих умов, зважаючи на проблематичність отримання у найближчий перспективі членство в ЄС і НАТО, а також враховуючи тенденцію щодо поступового зниження солідарності держав-членів ЄС з Україною (ініціювання Нідерландами скасування санкцій стосовно Росії, намагання вилучити з Угоди про асоціацію пункту про співпрацю між Україною і ЄС в оборонній сфері), наша держава має шукати новий формат відносин з ЄС або окремим державам-членам ЄС і НАТО у військово-політичній сфері, який сприяв би посиленню її безпеки і оборони, що відповідає положенням Стратегії сталого розвитку «Україна –2010» (вектор безпеки) [16].

Один з можливих форматів такого співробітництва озвучив колишній

¹ Д.ю.н., професор, завідувач кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

керівник СБ України І. Смешко, запропонувавши реалізацію проекту «Міжмор'я». В українському політикумі ідею створення такого військово-політичного об'єднання підтримують спікер Верховної Ради України А. Парубій [13], экс-президент України Л. Кучма, директор Національного інституту стратегічних досліджень В. Горбулін [5], засновник і перший командир добровольчого полку «Азов» А. Білецький. Однак сучасними вітчизняними науковцями ця проблема ретельно не досліджувалася (після здобуття незалежності основну увагу було зосереджено на розробці питань, пов'язаних із визначенням умов і перспектив вступу України до ЄС і НАТО), внаслідок чого висновки, які формулюються у вітчизняних публікаціях з означеної проблематики, є недостатньо аргументованими, оскільки не спираються на комплексне дослідження проблеми. Як наслідок, відсутні належним чином обґрунтовані оцінки цього проекту.

На відміну від українських науковців зарубіжні політики і експерти сприймають означений проект достатньо серйозно. Особлива увага вказаному проекту приділяється в Польщі, де на заміну концепції «двоколіїсності» приходиться ідея створення військово-політичного об'єднання «Міжмор'я» («Intermarium»), яка отримала підтримку президентів Л. Качинського і А. Дуди (після обрання Президентом А. Дуда заявив, що Польща більше не хоче бути «буферною зоною», а дійсно стати східним крилом НАТО).

Підтримка проекту Польщею може бути обумовлена насамперед її занепокоєнням висловлюваннями А. Меркель, яка заявила, що «Нашою спільною справою повинно стати повернення Німеччини до керівництва Європою» [10, с. 25]. Також слід брати до уваги той факт, що ідея міністра закордонних справ Польщі Р. Сікорського стосовно відмови, а насправді – корегування Ягеллонської ідеї («доктрини Гедройца-Мерошевського»), яка була висловлена ним у 2009 р., отримала дружній опір польського політикуму, оскільки це призведе не лише до послаблення позицій України і Литви, але й самої Польщі, яка перетвориться на провінціальну державу на околиці ЄС і буде позбавлена можливості проводити власну східну політику [10, с. 192–193]].

Прихильниками Балто-Чорноморського альянсу також були перший прем'єр-міністр Литви К. Прунскене і один з лідерів Білоруського Народного Фронту З. Позняк, який висунув ідею створення Балто-Чорноморського союзу як буферного міжнародного утворення без військових баз НАТО і Росії. «Білоруська група розвитку» за дорученням Президента Білорусії О. Лукашенко в 2010 р. підготувала доповідь «Беларусь-2018: к регіональному лидерству на основе суверенного развития страны», в якому обґрунтувала необхідність створення зони економічної та політичної

співпраці країн колишнього Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Проект «Міжмор'я» підтримують також аналітики США, зокрема Дж. Фрідман [19; 20]. Натомість німецькі експерти (наприклад, А. Умланд [17; 18]) ставляться до проекту скептично, зважаючи на можливість перетворення Польщі на регіонального лідера, що може обмежити вплив Німеччини в ЄС і в східноєвропейському регіоні, а тому не відповідає її національним інтересам. Ця аргументація не позбавлена сенсу, адже, як зазначає О. А. Ірхін, утворення під егідою Польщі військово-політичного регіонального союзу дозволить їй набрати критичну геополітичну масу, що автоматично надасть Польщі статус регіональної держави і дозволить на якісно новому рівні взаємодіяти не лише з Францією і Німеччиною всередині ЄС, але й з Росією [8].

Разом з тим було б помилково стверджувати, що «Міжмор'я» – це чужий (переважно польський) геополітичний проект. Насправді, можливість поглиблення військово-політичного співробітництва країн Балто-Чорноморського регіону шляхом створення конфедеративного об'єднання, спрямованого на захист від агресії з боку Росії (а певною мірою і з боку Німеччини), на рівні ідеї в 1918–1934 рр. піднімалася як зарубіжними (Ю. Пілсудський – проект Міжмор'я; К. Маннергейм і Р. Холсті – Балтійський союз; З. Мейєровіч – Балто-Чорноморський союз [1]; Ю. Мерошевський – доктрина ULB [9]; В. Сікорський – Польсько-Чехословацька конфедерація), так і українськими (М. Грушевський – Балтійсько-Чорноморський альянс [6]; С. Рудницький – Балто-Понтійська федерація [15]; Ю. Липа – Чорноморсько-Балтійська федерація) громадськими і державними діячами. Щоправда слід зазначити, що ідеї вказаних авторів можуть бути лише відправною точкою для проекту створення військово-політичного об'єднання, оскільки сучасні умови (насамперед, членство Польщі, країн Балтії, Болгарії і Румунії в ЄС і НАТО, а також фактично союзницькі відносини між Білорусією і Росією) для військово-політичної інтеграції відрізняються від умов початку ХХ ст.

Перша світова війна внесла кардинальні зміни у розподіл сил на міжнародній арені. Створення нових незалежних держав у результаті розпаду Австро-Угорської, Германської, Османської і насамперед Російської імперій стало найвищим проявом націоналізму, який попри те не заперечував ідей інтеграції [12, с. 149]. Ця закономірність певною мірою пояснюється тим тиском, який після провалу сподівань на повернення Росії у стан союзних держав країни Антанти справляли на колишні складові Російської імперії,

а нині – незалежні держави. Так, влітку 1918 р. Франція звернулася до Данії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Естонії, Литви, Латвії і Польщі із закликом об'єднатися в рамках міждержавного союзу [2]. Слід зазначити, що особливу роль у такому чи подібних міждержавних утвореннях Париж (а нині – США) відводив Варшаві, оскільки незалежна і міцна Польща повинна була стати бар'єром (буфером) між Росією і Центральноєвропейськими державами. Пізніше Франція за підтримки Швеції лобювала проект створення Прибалтійської ліги [21, с. 149; 3, с. 181]. Однак вказані ініціативи не відповідали геополітичним інтересам Великої Британії, до сфери впливу якої входили Латвія, Литва і Естонія, які за планами Лондона, мали утворити конфедерацію зі Швецією, Данією і Норвегією [21, с. 147–148].

Інтеграційний процес у військово-політичній сфері був важливим напрямом зовнішньої політики держав Балтійського регіону в 1920-х рр. Так, 17 червня 1919 р. під час роботи мирної конференції Естонія висунула ідею створення Балтійського союзу. Ця ідея була позитивно сприйнята Латвією і Фінляндією. У серпні 1919 р. глава уряду Фінляндії К. Маннергейм та міністр закордонних справ Р. Холсті виступили з ініціативою створення Балтійського союзу для захисту від імперської агресії. Вказана ініціатива отримала підтримку також з боку міністра закордонних справ Латвії З. Мейєровіца, що надавало ініціативі Маннергейма-Холсті шансу на реалізацію.

Програвши президентські вибори 25 липня 1919 р., К. Маннергейм залишає Фінляндію. Р. Холсті спробував розвинути інтеграційну ініціативу, заявивши, що Фінляндія готова сприяти підключенню до інтеграційного процесу інших народів колишньої Російської імперії, але в цілому позиція нового уряду Фінляндії з приводу створення Балто-Чорноморського союзу виявилася досить пасивною.

Усвідомлення міністром закордонних справ Латвії З. Мейєвіцем необхідності тісного політичного об'єднання країн Балтії з метою захисту від німецького та російського реваншизму спонукали його до підтримки ідеї Маннергейма-Холсті стосовно створення Балтійського союзу (Балтійської ліги).

Боротьба прибалтійських держав за першість в регіоні (перша половина 1919 р.) змінилася у другій половині року пошуком компромісів в межах проведення регіональних міждержавних конференцій.

Перша регіональна конференція відбулася 10–12 вересня 1919 р. у Ризі за участю прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ Естонії і Латвії, на якій було закладено підвалини для розробки договірної бази стосовно організації союзу прибалтійських країн, а також проекту створення єдиного

антирадянського фронту. Делегації Литви і Фінляндії не змогли взяти участь у роботі конференції через проблеми зі своєчасним прибуттям.

До роботи наступної конференції у м. Тарту (5 жовтня 1919 р.) приєдналась фінська делегація.

Під час роботи конференції З. Мейеровіц ініціював скликання конференції щодо укладання латвійсько-литовського військового союзу. 10–12 грудня 1919 р. під час конференції у Каунасі голова латвійської делегації З. Мейеровіц переконував делегації Литви і Естонії в тому, що державами-засновницями союзу мають стати Естонія, Латвія й Литва, яким належатиме право в подальшому самостійно вирішувати питання розширення членства об'єднання. Слід зазначити, що членство Польщі в союзі розглядалося Латвією і Естонією переважно з позиції визнання де-юре незалежності прибалтійських країн Заходом.

Британський уряд підтримував військово-політичну інтеграцію Балтійських країн. 19 грудня 1919 р. британський військовий представник сер А. Берт запропонував головнокомандувачу литовської армії запровадити практику регулярних зустрічей військових керівників для обговорення питань військово-політичного характеру для консолідація їх сил і більш тісного співробітництва в сфері оборони. 6 січня 1920 р. було проведено таємну конференцію військового керівництва країн Балтії, під час якої було укладено угоди щодо обміну військовою інформацією, проведення періодичних зустрічей і вироблення пропозицій щодо воєнного союзу, зміст якого повинні були конкретизувати керівники держав і урядів.

Польща приєдналася до інтеграційного процесу під час роботи конференції у Гельсінкі 15–22 січня 1920 р. Однак долучення Польщі до роботи конференції не посилило інтеграційний процес, а навпаки ознаменувало початок його кінця. Саме під час роботи Гельсінської конференції її учасники продемонструвала існуючу роз'єднаність внаслідок відмінності геополітичних інтересів. Так, представники Естонії заявили, що вони готові підписати мирний договір з Радянською Росією; Польща оголосила, що готова визнати де-юре усі країни Балтії за винятком Литви; литовці воліли укладення військового союзу виключно між Естонією, Латвією і Литвою, тоді як естонці надавали перевагу військовому альянсу п'яти держав, включаючи Фінляндію і Польщу; Фінляндія прагнула отримати територію Східної Карелії, тоді як інші країни, що вже задовольнили свої територіальні претензії, не були готові відновити повномасштабну війну з Росією. Надання національним егоїстичним інтересам переваги щодо спільних інтеграційних цілей значною мірою пояснювалося відчуттям зниженням для всіх учасників

конференції гостроти небезпеки інтервенції з боку Росії (протягом 1920 р. чотири держави-учасниці конференції уклали мирні договори з Росією).

Попри існуючі розбіжності З. Мейеровіц був оптимістично налаштований щодо майбутнього Балто-Чорноморського союзу, висловивши надію, що Рига стане географічним центром Балтійської Антанти.

Наступну конференцію було проведено 6 березня 1920 р. у Варшаві. До участі в ній Польща вперше запросила Румунію, але в той же час не надіслала запрошення Литві. Польська делегація 9, 12 і 13 березня 1920 р. запропонувала Латвії приєднатися до військового союзу проти Росії, Німеччини та Литви, а також забезпечити вільний доступ Польщі до латвійських гаваней і використання латвійських залізниць аби «гарантувати» більш швидке надання польської військової допомоги Латвії. Ці пропозиції були категорично відкинуті латвійськими представниками, а 22 березня 1920 р. головнокомандувач латвійської армії генерал Я. Балодіс поінформував Польщу про готовність латвійської армії захистити суверенітет держави.

У цій ситуації З. Мейеровіц запропонував естонській і фінській делегаціям провести таємну конференцію з литовцями в Ризі, але не зустрів підтримки з боку фінів, які відтоді розглядають конференцію не як регіональну, як конференцію з приводу створення «санітарного кордону» між Росією, що заражена «бацилами більшовизму», і рештою Європи.

Наступну конференцію було заплановано провести в Ризі 15 березня 1920 р., але вона не відбулася через литовсько-польські протиріччя. З. Мейеровіц, який не полишав сподівання долучити до проекту створення Балтійського союзу всі країни Балтії, Польщу і, якщо вдасться, скандинавські країни (цей проект, за виключенням членства Польщі, нагадував проект, розроблений О. Тиніссоном (A. Tönnisson)) у в 1917 р.). Наприкінці червня З. Мейеровіц розпочав підготовку до конференції в Ризі, яка мала пройти 20 липня 1920 р., але через неврегульованість територіальних спорів була перенесена на 6 серпня 1920 р. Територіальні суперечки Балтійських держав були врегульовані завдяки посередництву представників Британії сера С. Дж. Таллентса і проф. Д. У. Сімсона.

В період підготовки до конференції продовжувало обговорюватися питання щодо формату можливого інтеграційного об'єднання. Розглядалася можливість створення або великої федерації або союзу скандинавських країн, Фінляндії, країн Балтії та Польщі, або федерації скандинавських країн і країн Балтії та Фінляндії, або союзу Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Польщі і плюс або мінус Румунії та України, або федерації Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви, або союзу Естонії, Латвії та Литви, або естонсько-латиської Антанти.

Найрезультативнішою виявилася Булдурська (II Ризька) конференція, яка тривала з 6 серпня по 6 вересня 1920 р. У роботі конференції планувалася участь скандинавських країн, але вони не направили свої делегації (країни Скандинавії розглядали самостійність Прибалтійських країн і Польщі як тимчасове явище), що означало виключення їх принаймні на певний час з числа учасників Союзу. Делегації України (це стало можливим завдяки зміні геополітичних пріоритетів голови Української Народної Республіки С. Петлюри) і Білорусії прибули без запрошення. Якщо повноваження делегації УНР було підтверджено і вона приступила до роботи 20 серпня, то білоруська делегація так і не приступила до роботи через небажання учасників конференції зайвий раз дратувати Росію. Румунську делегацію також не було запрошено до участі в конференції. Приєднання до інтеграційного проекту України дало підстави для трансформації Балтійської ліги у Балто-Чорноморський союз, а також створювало передумови для залучення до об'єднання Азербайджану та Грузії, що раніше входили до «Спільки поневолених Росією народів».

Успіх Булдурської конференції обумовлений внесенням у порядок денний розгляд програми, розробленої З. Мейєровіцом. Програма містила понад 100 конкретних питань, зокрема питання про створення оборонного союзу, інтеграцію економічних систем, формування спільної банківської та монетарної системи, ухвалення політичної конвенції про взаємну підтримку та спільну зовнішню політику, забезпечення вільного шляху від Балтійського до Чорного морів та ін.

Учасникам конференції вдалося досягнути згоди і підготувати Політичну конвенцію, підписану 31 серпня 1920 р., а також низку інших конвенцій (в сфері поштових, телеграфних, телефонних і залізничних зв'язків; боротьби з контрабандою; конвенція про громадянські права) і постанов, які мали набути чинності після ратифікації кожною з держав-учасниць до 15 грудня 1920 р. У ст. 10 Політичної конвенції зазначалося, якщо до 15 грудня 1920 р. одна з держав, що брала участь у Конференції не ратифікує цей Договір, останній все ж набере чинності між інших державами-учасниками. Однак для тих держав, які не ратифікували договір, буде можливість приєднатися до нього пізніше, за згодою інших держав, які підписали Договір.

Політична конвенція складалася з десяти статей, а також зауважень польських, українських і литовських представників. Конвенція декларувала намір держав-учасниць визнати одна одну де-юре; вирішувати територіальні питання мирним шляхом (арбітраж Ліги Націй); не допускати діяльності політичних угруповань, що ведуть ворожу політику щодо будь-якої з держав-учасниць;

не укласти договори з іншими державами, що не відповідають інтересам союзу чи направлені проти когось із держав-учасниць; невідкладно розробити оборонну військову конвенцію; забезпечити права національних меншин; забезпечити вільний шлях від Чорного до Балтійського моря [4].

Однак держави-учасниці так і не змогли до кінця роботи конференції досягнути згоди і підписати військову конвенцію, оскільки Литва відмовилася підписати військову конвенцію з Польщею, яка перебувала в стані війни з Радянською Росією, з якою Литва підписала мирний договір. Протягом роботи конференції також не вдалося вирішити суперечку Польщі і Литви з приводу Вільно, а також спонукати Литву визнати Україну (Варшавський договір між УНР і Польщею від 21 квітня 1920 р. став суттєвою перешкодою для зближення України з Литвою).

Те, що Політична конвенція та інші конвенції, які були напрацьовані під час Булдурської конференції, не будуть ратифіковані остаточно стало зрозуміло, коли Польща за підтримки Франції повернулася до курсу на побудову «Другої Речі Посполитої»: 9 жовтня 1920 р. вона розпочала війну проти Литви та окупувала Вільнюс з околицями. 12 жовтня Польща уклала перемир'я з Росією, а 18 березня 1921 р. підписала з РРСФР Ризький мирний договір, яким вони оформили поділ України між собою.

21 січня 1921 р. міністр закордонних справ Німеччини У. Саймон офіційно охарактеризував країни Балтії як небажаний бар'єр між Німеччиною і Росією. З. Мейєровіц у відповідь 8 лютого 1921 р. заявив, що країни Балтії прагнуть стати економічним мостом, а не бар'єр між Німеччиною і Росією, їх порти відкриті для всіх країн. Він зазначив, що Латвія рішуче заперечує проти включення Литви до складу Польщі, а також наголосив на необхідності союзу між країнами Балтії та Фінляндії.

24 лютого 1924 р. представник Польщі В. Каменецький (пол. Witold Kamieniecki) запропонував провести ще одну конференцію для створення блоку п'яти держав. У відповідь З. Мейєровіц вказав на три умови для успішного проведення конференції в Таллінні: по-перше, всі держави-учасниці повинні бути визнані в світі, по-друге, конвенції, прийняті на попередніх конференціях Балтійських країн повинні бути або ратифіковані, або відхилені, по-третє, всі суперечки між державами-учасниками повинні бути врегульовані до скликання конференції. Міністр закордонних справ Литви Ю. Пуріцкіс, який намагався вирішити конфлікт Литви з Польщею, під час візиту до Таллінна запропонував союз між трьома країнами Балтії, побудований на спільних економічних і дипломатичних принципах. Під час литовсько-латвійської конференції в Ризі 2–7 травні 1921 р. З. Мейєровіца

пообіцяв підтримати Балтійський альянс, але після врегулювання польсько-литовського конфлікту. Естонці не бажали псувати відносини з Польщею, однак, і намагався уникнути союзу з Литвою.

Починаючи з липня 1921 р. Фінляндія, Польща, Естонія та Латвія провели вісім конференцій міністрів закордонних справ, які закінчилися безрезультатно. У цій ситуації Естонія і Латвія обрали курс на самостійне формування оборонного союзу, що завершилося підписанням договору 1 листопада 1923 р.

Під час Гельсінської та Женевської конференцій (січень та вересень 1925 р.) держави-учасниці підсумували здобутки п'ятирічного намагання створити Балтійський Союз і у підсумку визнали необхідність відмовитися «від старої ідеї».

Підводячи підсумок розгляду інтеграційних ініціатив у військово-політичній сфері країн Балтії і Скандинавії в 1920-ті роки, слід зазначити, що провал ідеї створення Балтійського Союзу обумовлений, по-перше, протиріччями Великої Британії й Франції у питанні складу альянсу та їх боротьба за вплив у Прибалтиці; по-друге, укладення Естонією, Литвою й Латвією мирних договорів із Радянською Росією; по-третє, відсутністю єдності й навіть деякою мірою протистоянням між прибалтійськими країнами; по-четверте, позицією Польщі, яка прагнула до відновлення Речі Посполитої в рамках проекту «Міжмор'я».

Література:

1. Anderson E. Toward the Baltic Union: The Initial Phase // *Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*. Vol. 14, No.1. Spring 1968.
2. Арумязь Х. За кулисами «Балтийского союза» (из истории внешней политики буржуазной Эстонии 1920–1925 гг.). Таллинн, 1966.
3. Ачканазі Б. О. Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції (1918–1919 рр.) // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2000. №9.
4. Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. *Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття)* : навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів. К. : Київський університет, 2011. 476 с.
5. Горбулин В. 2017-й : продолжение следует... // *Зеркало недели*. 02.07.2016
6. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. К. : Наукова думка, 1991. 128 с.
7. Duda: stwórzmy blok od Bałtyku po Adriatyk i Morze Czarne // *Kresy.pl*. – 05.08.2015.

8. Ирхин А. А. Постсоветское пространство: конкуренция интеграционных проектов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rusprostranstvo.com/article/view/9>
9. Мерошевский Ю. «Польский комплекс» России и территория УЛБ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.inosmi.ru/stories/05/08/08/3450/221519.html>
10. Мир 2020: российская и центрально-восточноевропейская перспективы / науч. рук. В. Г. Барановский. М. : ИМЭМО РАН, 2010. 195 с.
11. Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідомлення наук. конф. 26–28.10.1994. Львів, 1995. 350 с.
12. Надтока О. О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива // Наукові записки. Т. 22. Ч. I. 2003. С. 148–157.
13. Парубий предложил создать балто-черноморский союз // ЛІГА Бізнес Інформ. – 21.05.2016.
14. Почас К. Я. Прибалтийские государства и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма 1921–1929 гг.: автореф. ... дис. док. ист.наук : спец.: 07.00.02. Рига, 1987. 43 с.
15. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. Львів : Світ, 1998. 416 с.
16. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», затверджена указом Президента України від 12 січня 2015 року №5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
17. Umland A. Die Idee des Intermariums: Ein mittelosteuropäischer Pakt gegen russischen Neoimperialismus [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iwm.at/transit/transit-online/die-idee-des-intermariums-ein-mittelosteuropaischer-pakt-gegen-russischen-neoimperialismus/>
18. Умланд А. Як вирішити українську проблему безпеки. Києву потрібне «Міжмор'я» – блок країн, розташованих між Балтійським та Чорним морями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nv.ua/ukr/opinion/umland/jak-virishiti-ukrajinsku-problemu-bezpeki-109695.html>
19. Фридман Дж. Геополитическое путешествие. Часть 6: Украина, 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bbs-news.info/RU/opinion/geopolitichna-podorozh-chastina-6-ukrayina-stratfor-ssha/>,
20. Фридман Дж. Новое сдерживание России. Американская стратегия после Украины: от Эстонии до Азербайджана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conjuncture.ru/stratfor-29-03-2014/>
21. Штейнберг В. А. Латвия во внешнеполитическом противоборстве Советской России и держав Запада 1917–1920. Рига: Зинатне, 1979. 171 с.